

Національний військово-історичний музей України
Чернігівська обласна державна адміністрація

Крути

100 років
подвигу

1918 - 2018

Київ - Чернігів - 2018

Текст, пошук та підбір ілюстрацій:

Ярослав Тинченко, кандидат історичних наук, заступник директора Національного військово-історичного музею України

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного військово-історичного музею України 15 січня 2018 року, протокол №1.

Крути: 100 років подвигу, 1918–2018 / Упор. Тинченко Я.Ю. – Чернігів: ...видавництво..., 2018. – 48с.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

© Національний військово-історичний музей України
© Чернігівська обласна державна адміністрація
© Видавництво .....

Перша Українська маніфестація на Софійській площі у Києві у березні 1917 року

«Нас – 30-мільйонний народ, ми маємо право на власну державу і власну армію»

– заявив у березні 1917 р. керівник Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка Микола Міхновський. У той час колишня Російська імперія розвалювалась внаслідок революційного піднесення народу. На фронті Першої світової війни у складі російської армії вже воювали латиські та чеські, сербські та польські, грузинські та вірменські частини. Поруч із ними у травні 1917 р. з'явилися і перші українські частини – 1-й Український козацький полк ім. Б.Хмельницького, який зібрався з добровольців – на заклик М. Міхновського. З початку березня 1917 р. у Києві почала діяти Центральна Рада – прообраз українського уряду та парламенту, створеного місцевою інтелігенцією, активістами з числа селянства та військових. Російський Тимчасовий уряд ставився до Ради легковажно, та коли у Києві з'явилися хоч і невеличкі, але власні збройні сили, офіційний Петроград мусив змінити свою думку. Спираючись на багнетні власних збройних сил – українізованих полків, 20(7) листопада 1917 року Центральна Рада оприлюднила свій 3-й Універсал, в якому проголосила створення Української Народної Республіки, доки що – на федеративних з Росією засадах. Але, до розриву із північним сусідом дійшло дуже швидко. У Петрограді стався більшовицький переворот, до влади прийшли російські ліво-радикали. Очолюваний Леніним Радянський Народний Комісаріат оголосив війну Центральній Раді. У свою чергу Рада 22(9) січня 1918 р. видала свій 4-й Універсал, в якому Україна проголошувалася незалежною державою.

Українсько-більшовицька війна

У збройному протистоянні поміж Центральною Радою та більшовицькою Радою народних комісарів, яке почалось у листопаді 1917 року, брало участь загалом кілька десятків тисяч людей.

Спочатку керівники Раднаркому намагались задушити Центральну Раду за допомогою збільшених військ старої російської армії. З фронту на Київ вирушило кілька корпусів. Але українізовані частини, які знаходились у прифронтовій смузі, не дали цим корпусам просунутись до Києва. Тоді більшовики вдались до іншої тактики: вони почали агітувати солдатів за мир, обіцяти від імені уряду Леніна, що їм буде роздано землю, а буржуїв та поміщиків ліквідовано. Центральна Рада таких легковажних та кровожерливих обіцянок не роздавала, і її війська внаслідок більшовицького популізму почали стрімко танути. Відтак, наприкінці 1917 року довелося ввести добровільний принцип служби, і в розпорядженні Центральної Ради по всій Україні залишилось заледве 20 тисяч вояків.

Правда, з них також мало хто був готовий проливати кров за незалежність.

У розпорядженні Раднаркому теж були незначні сили, а відтак Леніну довелося залучити до боротьби з Центральною Радою загони балтійських матросів (які, за спогадами очевидців, світилися як ялинки від награбованих у петроградських «буржуїв» коштовностей), злочинців, звільнених з кількох в'язниць (зокрема – у Мінську) та інших злочинців. Звичайно, до цих «військ» було долучено чималу кількість червоногвардійських загонів з різних регіонів Росії. На чолі більшовицького воїнства стали старий більшовик, керівник штурму Зимового палацу Володимир Антонов (прізвище мами якого було «Овсієнко», і який, за вказівкою В.Леніна став зватись Антоновим-Овсієнком – аби таким чином задекларувати свої українські коріння) та російський підполковник Микола Муравйов.

У ніч з 21 на 22 грудня 1917 року більшовицькі загони з Петрограду та Москви прибули до Харкова, де з'єдналися з місцевими червоногвардійцями – у більшості робітниками евакуйованих у 1914-1915 роках заводів м. Рига. Війська В.Антонова одразу почали діяти: після коротких, але майже безкровних сутичок вони роззброїли українські залоги у Харкові та Чугуєві. Опір поставили лише українські військові, які охороняли важливий залізничний вузол – станцію Синельниково. Тут пролилася перша кров: двоє українських старшин (офіцерів) та один фельдфебель, які потрапили до рук червоногвардійців, були страчені. Серед членів Центральної Ради не було одностайності щодо збройної агресії на сході. З одного боку, Україна, згідно 3-го Універсалу, залишалась федеративною складовою єдиної з Росією держави. З іншого боку, московський уряд також не давав прямої відповіді на питання: чи йде війна, чи ні? І лише військова агресія військ В.Антонова проти української залоги у м. Катеринослав остаточно розвіяла сумніви.

8 січня 1918 року у Катеринославі почалось збройне повстання прибічників більшовиків – місцевої червоної гвардії та українського полку ім. П.Орлика, який перейшов на їх бік. Місцева червона гвардія була добре озброєна зі складів російської армії завдяки особистій вказівці В.Леніна. Збройне протистояння тяг-

нулось два дні, причому комендант міста підполковник Абриньба прагнув мирним шляхом поладати конфлікт. Але, на ранок 10-го січня до міста прибув московський більшовицький загін – понад 1300 багнетів. Бій спалахнув з новою силою. Зважаючи на велику перевагу у силах більшовиків та деморалізацію серед власних вояків, місцева українська залога в решті решт капітулювала. Її командир, підполковник Дмитро Абриньба, до останньої кулі відстрілювався у приміщенні міського телеграфу, а потім підірвав себе гранатою. З радянського боку загинув 21 червоногвардієць. Кількість загиблих з української сторони достеменно невідома.

15 січня ареною кривавих вуличних боїв поміж військами Центральної Ради та прихильниками більшовиків стала Одеса. Не зважаючи на те, що на боці останніх виступили війська, які прибули з Румунського фронту, українські частини перемагали. Але у військовий конфлікт втрутився ревком Чорноморського флоту. В його керівному складі головну роль відігравали щойно прибулі з Балтійського флоту матроси-більшовики. Розгорнувши шалену агітацію, вони переконали

Будинок 1-го Київського (Костянтинівського) військового училища, де розташовувалась 1-а Українська військова школа ім. Б.Хмельницького, 1914-1917 рр. Нині тут – Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації

Будинок на розі вул. Велика Володимирська та нинішньої вул. Ярославів Вал після київських вуличних боїв, фото французького фотографа, лютий 1918 р.

Саме на цьому перехресті двоє невідомих київських гімназистів здійснили подвиг, підірвав гранатами більшовицький кулемет

частину команд кораблів, що стояли в одеському порту, перейти на їх бік, а іншу – зайняти нейтралітет. Потому кораблі відкрили вогонь по розташуванню українських військ. Стріляли не дуже влучно, а відтак влучили у житлові квартали та госпіталь. Загибло кілька лікарів, санітарів, одна сестра милосердя та чимало цивільних осіб, у тому числі – жінок та дітей. Аби припинити цю бійню, командування Одеської гайдамацької бригади військ Центральної Ради прийняло рішення залишити місто та відійти вбік станції Бірзула. На ранок 18 січня 1918 року Одеса опинилась у руках прихильників більшовизму.

Всього в одеських вуличних боях загинуло за різними оцінками від 119 до 145 осіб, було поранено – від 309 до 411 людей. Крім того, переможцями пізніше було страчено (скинуто на дно моря з прив'язаними до ніг каменями) 12 офіцерів, частина з яких були полоненими гайдамаками.

22 січня після короткого бою склала зброю оточена більшовицькими військами залога Миколаєва – 130 осіб. Перед тим українськими вояками було вбито 3 та поранено 13 більшовицьких бійців. Втрати серед українських військ, а також доля полонених – невідома.

28 січня загони анархістів – «чорна гвардія» Марусі Нікіфорової, зненацька захопили Єлісаветград (Кропивницький). Від рук чорно-червоних бандитів загинув лише місцевий військовий начальник – полковник Володимирів, який категорично відмовився видавати зброю червоній та чорній гвардії.

Військова агресія Раднаркому проти Центральної Ради спонукала останню до видання 22 січня 1918 року 4-го Універсалу – про незалежність Української Народної Республіки.

Київські вуличні бої

У Києві протягом десяти днів також точилась кривава вулична війна: українські та більшовицькі війська поділили місто на сектори оборони та нещадно вбивали один одного. Повстання у Києві почалось 28 січня на Печерську: червона гвардія заводу «Арсенал» зачинила браму та оголосила про підтримку більшовицького уряду. На бік аресельців перейшла частина солдатів військ Центральної Ради. Першими жертвами стали кілька вояків полку імені Богдана Хмельницького, який дислокувався у казармах поруч. Ці вояки вартували біля «Арсеналу» та зненацька були захоплені повсталими. Більшовики їх убили надзвичайно брутально. На допомогу полоненим кинулись інші вояки з полку ім. Б.Хмельницького. Почався штурм «Арсеналу», який з перемінним успіхом тривав кілька днів.

Слідом за «Арсеналом» почали повстання загони червоної гвардії на Шулявці, Демієвці, Подолі, у головних залізничних майстернях. Подільські червоногвардійці по Андріївському узвозу швидко дістались центру міста – вулиці Володимирської, де захопили найвищу у той час будівлю – готель «Прага». Встановивши на даху кулемети, вони почали засипати кулями будівлю Центральної Ради. На відсіч подільців вирушили січові стрільці та загін працівників військового міністерства Центральної Ради. На розі нинішньої вулиці Богдана Хмельницького та Пушкінської розгорнувся завзятий бій. Червоногвардійці засипали кулями вулицю та не давали українцям перейти у наступ. В якусь мить наперед побіг старшина з жовто-блакитним прапорцем на багнеті. Він добіг до перехрестя та впав поцілений кількома кулями. З останніх сил герой підняв угору рушницю з прапорцем та так і застиг мертвим. Цей подвиг безіменного старшини спонукав інших до відчайдушної атаки. Стрімко перебігши вулицю, кілька десятків українських старшин та добровольців з багнетами атакували червоногвардійців та буквально «винесли» їх з Пушкінської.

На розі інших двох вулиць – Володимирської та Прорізної, здійснили подвиг хлопчачі-гімназисти. У підвалі червоні встановили кулемет, який не давав українцям просунутись по Володимирській вулиці. Двоє малих гімназистів, ховаючись за будинками, підкрались до вікна, з якого строчив кулемет. Один з них мав закинтий за спину учнівський ранець, набитий гранатами, інший діставав ці гранати та жбурляв їх у вікно. Кулеметне гніздо зліквідоване, і загони старшин та добровольців кинулись до «Праги». Готель також було взято штурмом за допомогою гранат та броньовика, який прибув на допомогу українським військам. Розбитих подільських червоногвардійців переслідували січові стрільці.

Повстанський осередок на Шулявці також було зліквідовано дуже швидко. Що ж до демієвських червоногвардійців, то вони, дізнавшись про долю інших загонів, відступили до свого району. Правда, перед тим вони стратили кількох гімназистів, студентів та офіцерів – випадкових перехожих, які їм трапились в районі сучасного Олімпійського стадіону.

На допомогу повсталому «Арсеналу» йшли більшовицькі війська зі сходу, півночі та заходу. Їх намагалися зупинити нечисленні українські загони. Протягом кінця січня – початку лютого 1918 року точились завзяті бої під станціями Бахмач,

Ромодан, Гребінка, Крути на Лівобережжі, та в районі Жмеринки, Бердичева та Вінниці на Правобережжі. Один з цих боїв – під Крутами, нині широко відомий. З українського боку у ньому загинуло не менше 12-15 осіб, ще 29 були захоплені до полону та страчені більшовиками.

З 30 січня у Києві крім «Арсеналу» з'явився ще один осередок боїв – Головні залізничні майстерні, які знаходились поруч з залізничним вокзалом. Повстали прагнули захопити панцирний потяг, а коли їм це не вдалося – забарикадувались у майстернях.

Лише 3 лютого українські війська штурмом захопили «Арсенал», а 4-го – майстерні. При цьому Симон Петлюра, який особисто керував штурмом «Арсеналу», категорично заборонив страчувати полонених червоногвардійців. Його наказ було виконано: жодний з полонених не постраждав.

4 лютого українські захисники столиці мали перепочинок. Загиблі у боях були поховані на кількох цвинтарях Києва. Передусім, українців ховали на Новому військовому кладовищі – навпроти Ботанічного саду, яке у 1930-і роки було brutalно знищено радянською владою.

А вже 5 до Києва з Лівобережної України підтягнулися більшовицькі війська В.Антонова та М.Муравйова – близько 7 тисяч вояків. Українська сторона за таких умов могла протиставити лише 2 тисячі захисників незалежності. Бої спалахнули з новою силою. Більшовики ввійшли до Києва з півночі – по кризі Дніпра, та з півдня – через залізничний міст (за допомогою панцирного потягу). Аrenoю кривавих боїв стали спочатку – нинішня площа Слави на Печерську, а потім – Маріїнський парк.

Поранених у боях намагались швидко відвезити до госпіталю, у чому самовіддано допомагали працівники та медики станції міської швидкої допомоги (вона існувала вже тоді, але пересувалася на спеціальних парокінних повозках). Забитих обережно клали на лавки, що знаходились у парках, та чимось прикривали, навіть – газетами. Найбільша кількість тіл загиблих знаходилась за будинком Купецьких зборів (нині – Консерваторії), в районі нинішньої арки Дружби народів. Головним завданням української залоги Києва було протриматись у місті до часу укладення мирного договору у Брест-Литовську поміж представниками Центральної Ради та Четверного союзу. Німці наполягали на тому, що вони підпишуть угоду з тим урядом, який на момент її укладення буде здатним підтвердити по телеграфу з Києва про своє існування. Берестейський мир було укладено у ніч з 8-го на 9-те лютого 1918 року, і тієї ж миті українське військове командування віддало наказ про евакуацію міста. Передусім на броньовиках було вивезено золотий запас та державні клейноди. Потім по Брест-Литовському шосе вбік Житомира потягнулись українські війська та добровольці, які пристали до них під час боїв.

Більшовики були настільки виснажені та знекровлені цими боями, що не стали переслідувати українців. Свою лють вони обернули проти мешканців заможних кварталів міста. З наказу М.Муравйова більшовицькі загони вдиралися до будинків та вбивали на місці всіх офіцерів, юнкерів та взагалі – «буржуїв». Цікаво підкреслити, що чимало жертв червоного терору під час вуличних боїв зберігали нейтралітет та вважали, що українсько-більшовицька боротьба – це не їх спра-

Олександрівська церква, навколо якої у 1917–1919 рр. масово ховали загиблих: захисників УНР та прибічників більшовизму. Нині поруч з цим місцем знаходиться могила та пам'ятник генералу Ватутіну

ва. Також на місці вбивались усі особи, які мали при собі посвідчення, написані українською мовою.

Найбільш важливих заарештованих червоногвардійці відводили до Маріїнського палацу, де знаходився штаб більшовиків. Після допиту більшість з них страчувалась: одразу навпроти палацу. Тут було викопано величезну яму, куди скидалися усі жертви більшовицького терору. Крім того, сюди ж було скинуто і тіла українських вояків, які залишалися у Маріїнському парку та на Печерську.

У тому ж Маріїнському парку, біля Олександрівської церкви (нині на її місці пам'ятник генералу Ватутіну) було влаштовано братську могилу більшовиків, загиблих у боях з військами Центральної Ради. Всього там було поховано 760 червоногвардійців та революційних солдатів.

Навесні 1918 р. було здійснено ексгумацію братської могили жертв більшовизму. Близько 500 людей було не опізнано. Їх поховали там само. До 1930-х рр. кияни знали точне місце знаходження цієї братської могили у Маріїнському парку (вона також звалась «могила 500 невідомих офіцерів»).

Нині місце знаходження цієї могили невідоме.

Сотник Рябокын-Розанів, колишній бунчужний 1-ї сотні 1-ї Української військової школи

Сотник Серайй Захвалинський, колишній юнак та учасник бою під Крутами, який дістав старшинське звання Армії УНР за бойові відзначення

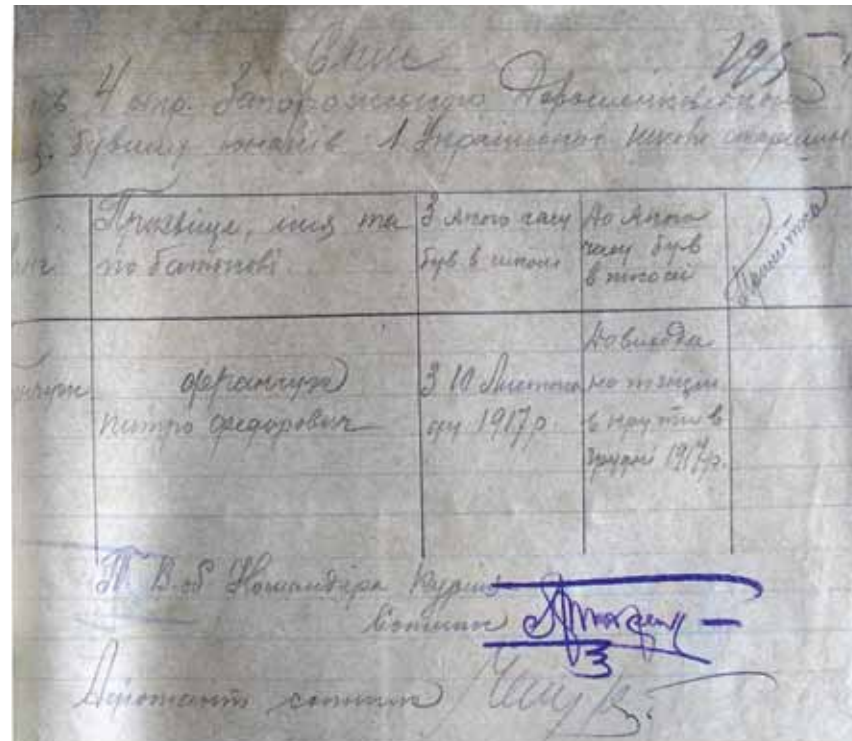
Андрій Чорпілта – учасник бою під Крутами у складі 1-ї Української військової школи, «одвічний юнак». У 1920 р. залишив службу, тому не отримав звання старшини

1-а Українська військова школа ім. Б. Хмельницького була створена у листопаді 1917 року у приміщенні колишнього 1-го Київського військового училища (нині – Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації Збройних Сил України). До школи було переведено юнкерів-українців з російських навчальних закладів, а також прийнято добровольців зі складу українізованих військ. Начальником школи був сотник Федір Тимченко, а командиром пішого куреня – сотник Аверклій Гончаренко.

У 1-й сотні Доміжного Студентського куреня було 116 студентів та гімназистів, а також два студенти-медики з фельдшерської школи. До сотні вступили студенти Українського Народного університету, університету Святого Володимира, також гімназисти 6-го, 7-го, 8-го класів 2-ї Кирило-Мефодіївської гімназії й кілька хлопців з 1-ї Української гімназії ім. Т. Шевченка. Очолював сотню студент Омельченко – штабс-капітан російської армії, який у 1917 р. вступив до Українського Народного університету. Його заступником був гімназист 8-го класу, прапорщик Павло Кольченко. Безпосереднім керівником Студентського куреня був старий вихователь Володимирського Київського кадетського корпусу полковник М. Сварика.

Похмурий ранок 29 (16) січня 1918 р. під ст. Крути українські війська готувалися до бою. Загальне керівництво військами, зосередженими на станції, здійснював начальник 1-ї військової школи сотник Ф. Тимченко. Його штаб розташовувався в ешелоні, що стояв на самій станції та до якого було причеплено окремих вагон з набоями.

За кілька сотень метрів перед станцією зайняли позиції українські підрозділи. Ліворуч від залізничного насипу розташувалися студентська сотня та вояки куреня «Смерті», праворуч – юнаки військової школи. Студентська сотня була поділена на чотири чоти по 28–30 осіб. Три чоти розмістились на позиції і почали споруджувати шанці. Одна чота Студентської сотні залишилася в якості резерву на станції. Крайній лівий фланг Студентської сотні прикривали рештки куреня Смерті. Ці під-

Посвідка 1921 року колишнього юнака Петра Франчука про те, що він брав участь у бою під Крутами

розділи були підкріплені кількома кулеметами зі складу юнацької школи. Загальне керівництво лівою ділянкою фронту обійняв командир Студентської сотні, студент Українського Народного університету штабс-капітан Омельченко.

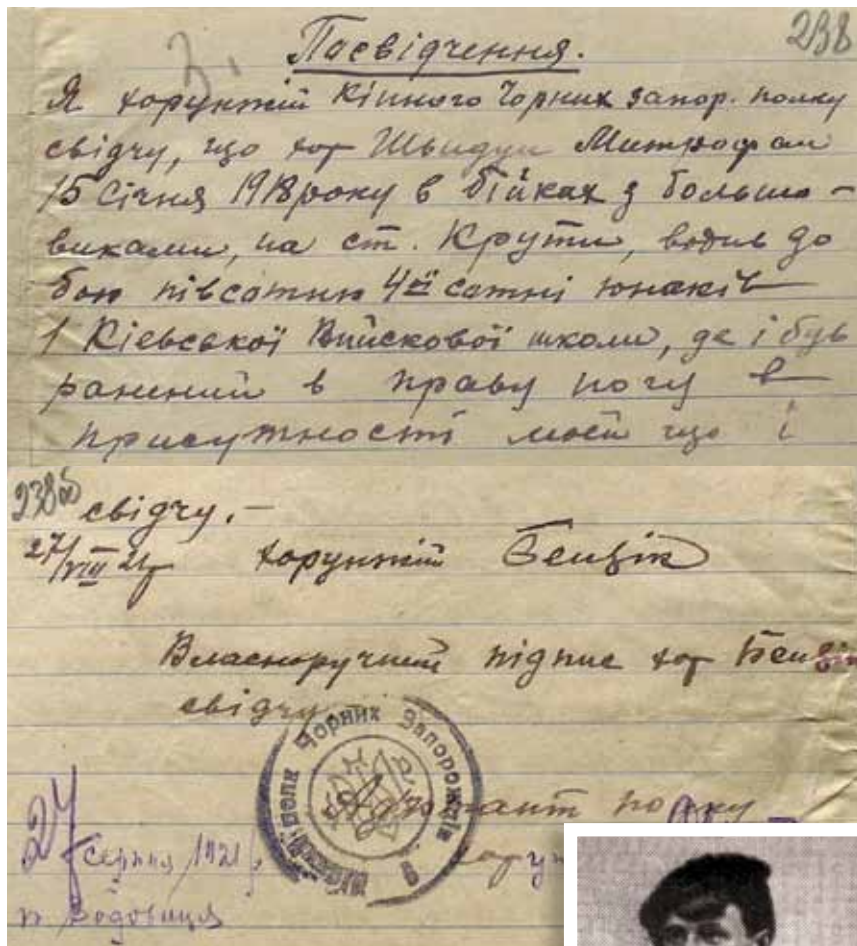
Праворуч від залізничного насипу зайняли позиції 1-а, 2-а та 3-я юнацькі сотні 1-ї Української військової школи ім. Б. Хмельницького — разом до 180 старшин та юнаків. У резерві на станції залишилась 4-а юнацька сотня – 60 юнкерів.

Напередодні бою на ст. Крути з Києва прибув паротяг з залізничною платформою, на якій було встановлено гармату. Командиром цієї гармати був старшина полку ім. Б. Хмельницького С. Лощенко. Платформа з гарматою зайняла позицію на залізничному торі між лівим та правим флангами українських військ.

Начальником всього фронту – як лівого, так і правого флангу, був командир пішого куреня 1-ї Української військової школи сотник А. Гончаренко.

Загалом у Крутах перебувало близько 420 студентів, гімназистів та юнаків, які мали на озброєнні 8–10 кулеметів та одну гармату на залізничній платформі.

Проти них радянське командування зосереджувало досить значні сили. По-перше, це була т. зв. полтавська колона 1-ї «армії» П. Єгорова, яка нараховувала 1300 багнетів, по-друге – 2-я «армія» Р. Берзіна – понад 3500 багнетів,

Посвідчення за підписом Михайла Бензика на ім'я Митрофана Швидуна про те, що той був поранений під Крутами у праву ногу

Старшина Кінного полку Чорних Запорозжів Михайло Бензик.

Випускне фото з Української Господарської академії у Чехословаччині учасника бою під Крутами, старшина Кінного полку Чорних Запорозжів Василя Коваленка

Микола Ганкевич, гімназист 2-ї Кирило-Мефодіївської гімназії, загинув під Крутами

Микола Буткевич, у формі хорунжого Армії УНР – колишній гімназист 2-ї Кирило-Мефодіївської гімназії, фото 1922 року

нарешті – підрозділи з 3-ї «армії» Кудинського – майже 800 багнетів. Безпосередньо під час бою на допомогу цим військам прибув з Олександрівська 1-й Петроградський зведений загін. Отож, радянські війська у кілька разів чисельно переважали захисників Крут.

Наступ більшовиків почався зранку 29 (16) січня 1918 р. На лівому фланзі (проти студентів) наступали матроси-балтийці та сибіряки з «армії» Р. Берзіна. Правий фланг, де знаходились юнаки, атакували червоногвардійці зі складу загонів П. Єгорова.

Кулемети студентів та юнаків стріляли дуже влучно. Гармата С. Лощенка була по тилах ворожого розташування. Радянські війська мали надзвичайно важкі втрати. Солдати-сибіряки повернули назад і за мітингували, відмовляючись іти у новий наступ. У цей час гарматна батарея Р. Берзіна, що до того часу досить невдало була по території перед позиціями українських військ, перенесла свій вогонь на саму станцію. Це спонукало Ф. Тимченка відвести свій потяг, до якого було також причеплено вагон із набоями, за кілька кілометрів від станції у напрямкові Києва.

Більшовицькі лави, втрачаючи вбитих та поранених, уперто просувалися вперед. Частина, що відходила до тилу, замінялись новими загонами. Поступово в оборонців почали закінчуватись набої, і сотник А. Гончаренко наказав С. Лощенку наздогнати потяг та привезти на позиції набої. Паротяг з гарматною платформою залишив фронт. Помітивши це, більшовики перейшли у черговий наступ. На позиціях студентів та юнаків почали замовкати кулемети – перегріті на морозі вони швидко псувались. У цей час петроградські червоногвардійці з 1-го Петроградського загону, а також замоскворецька та тверська червоні гвардії почали рішучий наступ на правий фланг, де знаходились юнаки. На поле бою прибув і панцирний потяг матроса Полупанова, який впритул став обстрілювати ст. Крути. За таких обставин сотник А. Гончаренко віддав наказ студентам і юнакам

Митрофан Швидун
(праворуч) у 1920 році

236
Посвідчення
Цим свідчує що сержант Митрофан Швидун брав участь в 1-й Закарпатській дивізії на території Румунії, в складі якої він перебував в Рівнені під Митрофанією і був вимою французької армії по вулиці Савченка, після чого залишився в зоні своєї власної діяльності.
Сержант Швидун у складі 1-ї Закарпатської дивізії брав участь в боях за вулицю Савченка.

236
Митрофан Швидун
Підписано: Кузьма Савченко
1920

Посвідчення за підписом
Кузьми Савченка про участь
М.Швидуна у бою під Крутами
та його поранення в ногу

237
Свідчення
1920 року Німце П. сформувана Тереза Медина
Хайська при в'їзді в Терезу Медина
Сформовано Швидуна Митрофана, Митрофан, при тому
визначено, що сержант Швидун, 26 років, посидів з
французької Монастирської Монастирської робітничої на
Митрофанією, знаходиться на службі в армії
Ф. П. і має прізвище лівого плеча, переїхав
окіпний стану армії і став вояком
З фінансів вищезазначено сержант Швидун
підписав прізвище на ім'я широкую посаду, а за-
значений стан здоров'я сержант Швидун ви-
значив нехайно андураментно лікування
Тереза Медина Комисси при в'їзді в
Хай дивізії, командир 2-ї бригади лейтенант
Варшавський, (п. п.) Членів: Підполковник
Полковник, Підполковник Романовський

237
Свідчення
Сержант Швидун Митрофан, сержант, поранений,
Сержант Швидун.
З офіційним записом.
24 березня
1921 року
Підписано: Кузьма Савченко
1921

Посвідка від 18.04.1920
про поранення Митро-
фана Швидуна у боях за
незалежність України

239
Посвідчення
Цим свідчує, що сержант Швидун Митрофан, 26 років, посидів з французької Монастирської Монастирської робітничої на Митрофанією, знаходиться на службі в армії Ф. П. і має прізвище лівого плеча, переїхав окіпний стану армії і став вояком. З фінансів вищезазначено сержант Швидун підписав прізвище на ім'я широкую посаду, а зазначений стан здоров'я сержант Швидун визначив нехайно андураментно лікування. Тереза Медина Комисси при в'їзді в Хай дивізії, командир 2-ї бригади лейтенант Варшавський, (п. п.) Членів: Підполковник Полковник, Підполковник Романовський.
Підписано: Кузьма Савченко
1921

Ігор Лоський у 1918 році
(публікація спогадів І.Лоського «Крути»)

Крути

Уривок зі споминів. Намисав І. Лоський.

...Сумно зустрічав український Київ новий 1918 рік. З півночі і сходу насувалися на Україну банди червоних завоюників, цілий край в обіймах анархії, нарешті в самому Києві щодня можна було сподіватись повстання. Але що було найгірше, то повна відсутність власного війська, відсутність хоч найменшої можливості поставити опір анархії. Тодішній український уряд безнадійно програв момент національного пайорку, який охопив був маси українського воцтва, коли можна було створити дійсну українську армію. Вільше того, деякі організації свідомо старалися розвалити частини, що організувалися поза ними, як наприклад І-й Український Корпус (б. 34., на чолі котрого стояв будучий гетьман П. П. Скоропадський). Що правда було багато полків з більш чи менш гаросиними назвами, але ж на той час від них залишились лише жменьки старшин. Ті ж з них, які залишилися в більш повному складі, були вже шкловито збільшовачені, і лише в останні й мент, коли катастрофа була вже неминуча, дехто з державних українських мужів скаменувся і почав насильствити нові частини, але було вже запізно. Все, що було ліпшого й адисціплінованого а посеред козацького контингенту, розбрелось домі, лишались старшини та юнаки, з котрих на шкуру руку організовано нечисленні відділи й вислано проти ворога.

В перших днях січня відбулося віче українського студентства, з Університету св. Володимира й ново-заснованого Укр. Народнього Університету, на якому вирішено організувати студентський курінь. Січових Стрільців, до якого, під загрозою бойкоту й виключення з української студентської сімї, малиб вступити всі Українські студенти. За прикладом студентства пішло й молоде покоління — учні II-ої Укр. ім. Кирило-Методієвського Братства гімназії. Якщо не помиляюсь, шостого (19) січня 1918 р. відбулися загальні збори учнів двох старших класів. Помештя зборів охопила на ті часи київських гімназистів і то були не перші збори, що їх бачив в своїх мурах старенький будинок Художньої Школи на Січній площі, де знайшла собі тимчасовий притулок гімназія. Але мабуть ні одні з тих зборів не проходили так однодушно. Головою обрано бл. пам. Павла Кольченка, учня 8-ої класи, що встиг вже побувати на фронті підчас світової війни, і уважався тому найбільш досвідченим у військовому ділі. Засувавши в коротких словах справу, Кольченко запропонував прийняти постанову ідентичну з тою, яку прийняли на своїому вічу студенти університету. Постанову одностайно прийнято. Директор гімназії, якого прошено на збори, після невдалої спроби одговорити своїх питомців від такогь, на його погляд, нерозважливого кроку, мусів зрештою погодитись з постановою та оголосити з рamenti дирекції офіційальну перерву навчання в двох старших класах гімназії, на час перебування учнів у війську. Просив лише, аби час спокшати до вступу до куріня учнів молодших класів. Правда, це помогло мало, бо кілька учнів шостої класи, такі до куріня вступили. Тут варто зазначити, що в гімназії дібно постанови додержано. Всі ті, що були на той час у Києві, прийняли участь в Студ. Курні, навіть ті, що на час Різдваких ферій відіхали

з Києва і з огляду на анархію в краю не могли вчасно вернути, прилучилися до місцевих військових відділів. Лише один постанови не виконав і його змушено залишити гімназію.

На другий день після зборів всі мали зібратися в Педагогічному Музею для реєстрації. Хто з Українців не знав цього будинку, де засідала Центральна Рада, де, думалось тоді, кувалася українська державність? Учні II-ої гімназії знали особливо добре будинок Пед. Музею. Майже цілий 1917 рік товклися вони у вестибюлі і на хорах, прислухуючись прсмовам українських міністрів та парламентарів. До того ж недовго перед тим більшість їх в складі так зв. «Бойового куріня партії соц. революціонерів» охороняли помешкання Центральної Ради підчас боротьби з командуючим Київською Військовою Округою російськ. есером Оберученим.

Тривожний настрій, який панував у Києві, відчувався з зовнішній обстановці музею, яка, так би мовити, амлітаризувалася. У вестибюлі товклися люде, в більш чи менш фантастичних уніформах. Місце ріжних партійних кіосків, де ще донедавна можна було довідатись, як в найкоротший час можна осцасливити Україну, зайняли кіоски ріжних новоповсталих військових формацій. Вільш чи менш щасливо виконані плякати зайняли всі стіни, на яких домерещені мистці старались з як найбільше зворушуючий спосіб представити нещасливу долю України і тим вплинути на громадянство, аби воно вступило до війська. Найльш вражав один з тих плякатів з якоюсь дуже футуристичною виконаюю ліччиною, що-нама уявляти собою Україну. Загалом вражала дешева бутафоря, яка цілком не відповідала поважності й важливості хвилі.

За одним зі столів я відбувся залес до Студентського Куріня. Там же будучі січовики побачили вперше головного команданта куріня Короля, який, що правда, уважая за ліпше, коли перша сотня куріня вирушила під Крути, залишитись у Києві. З музею всі, що залишилися, вирушили віразу до помешкання куріня, яке було віведене в будинок Костянтинівської школи на Печерську. Погода, немов-відпов дню до загального настрою, була страшно поганя. Хоч був вже початок січня, але зима ще не починалась і на дорі стояла слота, як в листопаді. Вулиці, з огляду на революційну «свободу», вже давно не замітано і грязюка доходила майже до щиколотків. Але коньона свіжеслечених січовиків тим не зражувалася і, співаючи пісню, хорсбро маширувала через вулиці Києва.

Костянтинівську школу знайшли майже порожньою, бо і Україн. Військ. Школа, яка там містилася, була вся на фронті під Бахмачем. Всі росташувалися в юнацьких спальнях і вже віз другого дня під керуванням кількох старшин Богданського полку почалася муштра. В йоничий настрій колоді віразу розколдовжено попередженням, що студентський курінь буде лише служити для охорони, в разі потреби, порядку в самим Києві. З тим розрахунком і муштру розтягнуто на довгий час, тобто почали з ґрунтовного засвоєвання рівного кроку і поворотів. Командантом першої сотні призначено старшину Омельченка, в той час студента укр. університету. Військового одягу тимчасом не видавали й дуже

Поховання загиблих крутян. Можливо на задньому плані (білий паркан) — сучасна вул. Бастионна у Києві.

відступати. Але правий і лівий фланги були розділені між собою залізничним насипом, по якому вже курсував ворожий панцирний потяг, тому вчасно наказ про відступ отримали лише сотні 1-ї Української військової школи.

Червоногвардійці запекло переслідували юнаків. Комісар замоскворецької червоної гвардії (з м. Москва) так описав ці події: «Задача взять Круты — узловую станцію между Бахмачем и Нежином — была возложена на Московский и Тверской красногвардейские отряды. Здесь многим довелось проверить свою стойкость под огнем врага.

Вытянувшись длинной вереницей теплушек, наш состав медленно приближался к станции Круты. Около открытых дверей вагонов толпились красногвардейцы с винтовками в руках, готовые каждую минуту начать перестрелку с противником. Впереди — бронированный вагон. Установленное на нем трехдюймовое орудие вело редкий огонь.

Так мы и продвигались вперед, пока не остановились перед разобранными неприятелем рельсами. Дальнейшее наступление решили вести стрелковой цепью. Перед нами лежало открытое поле. Красногвардейцы выпрыгивали из теплушек. Новенькая военная форма на многих смотрелась неуклюже, шинели топорищились. Руки, еще не привыкшие к оружию, неловко держали винтовки. Но все в боях дышало задором и отвагой.

– Цепью, так цепью!.. Даром, что в цепи не ходили, а белогвардейскую сволочь все равно расколотим!

Таково было общее настроение.

Бойцы проворно спускались с высокой железнодорожной насыпи, направляясь в лощину, которая тянулась параллельно линии неприятельских окопов, преграждавших пути к станции Круты.

Мы продвигались перебежками: ложились и вновь устремлялись вперед. Враг вел артиллерийский и ружейно-пулеметный огонь.

Красногвардейцы, как и было условлено, не открывали огня с дальнего расстояния. Бойцы сами пресекали попытки соседей начать стрельбу без команды:

– Не стреляй! Патронов мало! <...>

Все шло более или менее организованно, пока красногвардейцы не заметили движения в стане противника. Тут многие открыли беспорядочный ружейный огонь. <...>

Со стороны станции донесся грохот сцепляемых вагонов, и тотчас в небе расстаял дым уходящего паровоза. Красногвардейцы поняли, что враг спасается бегством. Без всякой команды бойцы бросились вперед. Все перемешалось, районные подразделения перепутались: вперемешку с замоскворецкими бойцами устремились вперед краснопресненцы и рогожцы. Красногвардейцев

Фото могили Наумовича, Шульгіна та, можливо, Омельченка, Лук'янівський цвинтар, 2008 рік

охватил могучий порыв. Люди сами стихийно избирали главное направление: центр неприятельских окопов и железнодорожную станцию.

– Держи белогвардейскую сволочь! Не давай садиться! Бей буржуев!.. Ура-а!..

Красногвардейцы стреляли на бегу. <...>

Как буря, мчались бойцы вперед, – надвигалась неудержимая лавина, готовая смести на своем пути любое препятствие!

Если бы у врага сохранилась решимость к борьбе, то в степи перед Крутами на месте красногвардейских отрядов осталось бы кровавое месиво. Но, к счастью для нас, юнкерский заслон, оставленный в окопах, был полностью деморализован нашим штурмом. Юнкера прекратили огонь и, высыпав серой массой из окопов, что было духу бросились к станции.

Миновав пристанционные дома, мы выбежали на железнодорожные пути. Но догнать юнкеров не смогли и увидели лишь последние вагоны поезда, скрывшиеся за поворотом. Захватив Круты, красногвардейцы стали тщательно осматривать станцию и поселок. Они уже знали, что при взятии города нужно прежде всего убедиться, нет ли тайных складов оружия, не спрятались ли где-нибудь кучка белогвардейцев.

Не прошло и десяти минут, как бойцы уже привели двух офицеров. Не успев удрать, те спрятались на станционных задворках. Угольная пыль и грязная солома никак не гармонировали с их холеными лицами и шинелями из дорогого сукна. Белогвардейцы были перепуганы и заискивали перед конвоирами, которые смотрели на них с нескрываемым презрением, но не произносили ни звука.

– Что-то вчера не такие были, господа офицеры! – раздался певучий, насмешливый голос молодой украинки, вышедшей из укрытия.

– На станции стали скапливаться местные жители. Появилась какая-то пожилая женщина с заплаканными глазами, сверкающими ненавистью. Она рвалась к офицерам и пронзительно кричала:

– Убийцы! Убийцы!..».

Досить достовірні та надзвичайно докладні спогади про бій під Крутами залишив один з кулеметників Студентської сотні, який підписався Б. С-ко. (Його записки друкувалися лише одного разу – влітку 1918 р.)

«Настав день, котрий стоїв дуже багатьом жовнірам надто дорого, це наступила середа. Надзвичайну варту з бойової лінії зняли, залишивши на кожному фланзі чоловік по 30. Пошчитали свої сили. Нас з юнкерами було чоловік 250. Вільних козаків з 100 чоловік та кавалерії чоловік з 60. Оце і вся сила відряда «дійсующого на Слободской Україні», як голосно писали тоді газети. З ранку послали кавалерію на розвідку, чоловік 50, а сами спокійненько гуляли собі по станції, по перону.

Довго розвідка не верталась, нарешті годині о 2 дня вернулося чоловік 2-оє, кудиж решта ділося – не відомо і сказали, що большевики наступають. Як я почув це, то чомусь мені майнуло в голові «пропав обід! Та ще й з м'ясом». Знову счинився шарварок, знову безглуздя, знову всі хлопці більш, як половеина, пішли на лінію, маючи по 1-й обомі набоїв. Ніхто не звернув уваги на те, що штабний потяг дернув зі станції аж закурило!!! З штабних залишилося щось двоє офіцерів-арті-

НАКАЗ

ВІСЬКОВИЙ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.

Ч. 10

10 серпня 1921 року. *Сім. Н.*

За великий активний патріотизм, хоробрість, неустанку енергію та відданість Батьківщині були внаки 1-х Українських старшинських шкіл 1917 року, що першими стали до лав рідного Війська на боротьбу за незалежність України підвищуватися в хорунжі:

ПО ПІХОТІ

1-ої СТРИЛЕЦЬКОЇ ЗАПОРОЖСЬКОЇ ДІВІЗІЇ
 І Ц Е Н К О Петро, М В И Д У Н Митрофан.

2-ої СТРИЛЕЦЬКОЇ ЗАПОРОЖСЬКОЇ БРИГАДИ
 М О В И Л А Семен, М И Х А Й Л И К Михайло, П Р Я Д Ь К О Левко, Ф Р И Н Ч У К Петро.

3-ої СТРИЛЕЦЬКОЇ ЗАПОРОЖСЬКОЇ БРИГАДИ
 С А В Ч Е Н К О Кузьма.

2-ої СТРИЛЕЦЬКОЇ ВОЛИНСЬКОЇ ДІВІЗІЇ
 Н Е Д А Т К О В С Ь К И Й Володимир, В О М Б Е Л А Микола.

3-ої СТРИЛЕЦЬКОЇ ЗАЛІЗНОЇ ДІВІЗІЇ
 В Р О Д О В С Ь К И Й Віктор.

5-ої СТРИЛЕЦЬКОЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ДІВІЗІЇ
 Л И П К А Н Василь.

ОХОРОНИ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА

К Р И В О П У С К Микола, М А Р Т И Н Я К Гнат.

1-ої КУЛЕМЕТНОЇ ДІВІЗІЇ
 Ф Е Д О Р Ч Е Н К О Трохим.

ПО КІННОТІ

2-го КІННОГО ЗАПОРОЖСЬКОГО ПОЛКУ
 М И Т Р У Л Ї Іван,

КІННОГО ПОЛКУ ЧОРНИХ ЗАПОРОЖЦІВ.
 В Е Н З І К Михайло, К О В А Л Е Н К О Василь.

ПО А Р Т И Л Е Р І І

1-ої ГАРМАТНОЇ ЗАПОРОЖСЬКОЇ БРИГАДИ

К І Р І Ч О К Микола

Всі зі старшинством. *1921*

хуванням на дійсну Українську військову службу.

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН

ВІСЬКОВИЙ МІНІСТР І КОМАНДУЮЧИЙ АРМІЕЙ.

Наказ про підвищення колишніх юнаків 1-ї та 2-ї Українських військових шкіл до рангу хорунжих за підписом С.Петлюри

Усього до полону потрапило 36 старшин, студентів та гімназистів (включаючи тих двох старшин, про яких згадував у своїх спогадах московський комісар). Доля їх була така:

6 пораних із числа вояків Студентської сотні та 1 гімназист, що виявився сином машиніста, який возив членів українського радянського народного секретаріату, було відправлено на лікування до Харкова (всі вони залишилися живі); 27 полонених студентів та гімназистів, включаючи сотника Омельченка, було трохи згодом розстріляно прямо на ст. Крути;

2 старшин (один з них – прапорщик Павло Кольченко, інший, можливо – прапорщик Костянтин Велігорський) були як трофеї забрані червоногвардійцями та матросами, замучені, а їхні понівечені тіла викинуті на залізничному перегоні в районі Ніжина. Рештки П. Кольченка було знайдено у березні 1918 р. та перепховано разом з тілами 27 розстріляних на Аскольдовій могилі у Києві. Рештки К. Велігорського було віднайдено значно пізніше.

Фактичні втрати українських військ під Крутами були такими:

Студентська сотня:

забитих у бою – 10–12;

розстріляних та замордованих – 29;

Студент фізико-математичного факультету Київського університету ім. Св. Володимира Микола Божинський-Божко, загинув під Крутами

Студент правничого факультету Українського Народного університету Олександр Борозенко-Конончук, загинув під Крутами

Гімназист 7-го класу 2-ї Української ім. Кирило-Мефодіївської братства гімназії Григорій Піпський, загинув під Крутами

поранених – 30–35;
полонених – 7.

Разом: 76–83 вбитих і поранених студентів та гімназистів.

1-а Українська військова школа:

забитих – 8–10;

поранених – 25–30.

Разом: 33–40 вбитих та поранених юнаків.

Втрати куреня «Смерті» та вільних козаків невідомі.

З числа загиблих та розстріляних студентів і гімназистів відомі прізвища лише 20. Це студенти Українського Народного університету Олександр Шерстюк, Ісидор Пурик, Олександр Борозенко-Конончук, Кирило Головащук, Микола Чижов, Василь Сірик, Оверко Омельченко (сотник); студенти Київського університету Св. Володимира Олександр Попович, Володимир Шульгин, Микола Лизогуб, Микола Божко-Божинський, Лука Дмитренко, Андрій; гімназисти 2-ї Кирило-Мефодіївської гімназії Андрій Соколовський, Євген Тернавський, Володимир Гнаткевич (з 6-го класу), Григорій Піпський (галичанин), Іван Сорокевич (з 7-го класу), Павло Кольченко (прапорщик), Микола Ганкевич (з 8-го класу).

Втрати більшовицьких військ під Крутами були значними, але їх точна цифра невідома.

1-а Українська військова школа ім. Б. Хмельницького та рештки Студентської сотні відступили до ст. Бобрик, де 30 (17) січня 1918 р. з'єдналися з Гайдамацьким кошем Слобідської України С. Петлюри.

Аскольдова могила

Вважається, що всі страчені під Крутами студенти та гімназисти у березні 1918 року знайшли свій останній спочинок на київському кладовищі Аскольдова могила. Однак достеменно відомо, що там були поховані у родинному склепі Наумовичів Володимир Шульгин, Володимир Наумович, а також, можливо – сотник Оверко Омельченко. У 1930-і роки це кладовище було знищене радянською владою. Родичам похованих на кладовищі було запропоновано забрати рештки та перепоховати рештки на інших цвинтарях. Рештки кількох крутян-студентів: Наумовича, Шульгіна та Омельченка, було перенесено на Лук'янівський цвинтар. Збереглася фотографія з поховання понад 20 загиблих крутян десь на кладовищі у Києві. Донедавна вважалось, що це – Аскольдова могила. Однак, ретельні дослідження київських краєзнавців призвели до несподіваного висновку. Можливо, на фото зображено одну з терас Нового Братського (Зверинецького) кладовища, знищеного радянською владою у 1930-і рр. Нині територія цього кладовища занедбана та знаходиться у розпорядженні Інституту проблем міцності ім. Г.С. Пісаренко НАН України. Доступ на цю територію для дослідників закритий.

Вид Аскольдової Могили влітку 1918 року.

Похорон героїв, що поглиб під Крутами, в Києві 10. III ст. ст. 1918 р.

Виступ Першої Української Військової Школи

З рукописів пер. Михайла Михайлика.

Москва оголосила війну Україні. Не звільнившись цілком від внутрішньої анархії, маючи ще західний фронт, де до заключення миру з Німеччиною та Австрією потрібно було держати армію, Україна мусіла строїти новий фронт на півночі. Московські війська не поспішали. Ще тоді застосовували вони головною своєю зброєю — агітацію.

Наші частини, навіть такі полки, як Дорошенківський, Шевченківський, Сагайдачного, що стояли в Києві, почали деморалізуватися. Вислані на фронт, на самий кордон Московщини, до Курської губернії, почали, щоб «брати-Москалі» не подумали, що їх заціпають, відходити до Копотона і там чекаючи ворога. «Хай посьме піти!» — хвалілися ці славі полки, готові полягти головами, коли ворог почне наступ. Але большевники воювали своїми засобами, — їх агітатори кишили як черва між козаками, провокаційна робота, тоді мало нами усвідомлювана і незрозуміла, провадилася на шпій

дній. Наші полки розкладалися, а большевники готували «революційні сили».

Московські війська доходили вже до Путивля. Грізні вістки, одна за другою, доносилися до Києва. Всі вони стверджували одно: в занятих місцевостях нищилися до щенту все українське. Нищилися тоді, як все воно було нам таке дороге, близьке і святе! Не було в Києві свідомого козака, який би не рвався на Північно-Чер-

Потія військ підчас похоронів героїв під Крути в Києві.

Учні першої української гімназії і студенти в школі підчас похоронів героїв під Крути в Києві.

нігівський фронт, не рвався захищати свій край. Мелодія почала шукати доріг, якими би могла здійснити свій поря. Найлегше було гуртуватися у Вільне Козацтво. В міру творення цих невеличких частин, їх висилано на фронт, але з яким проводом? На начальників цих частин чомусь не призначали знаних і бойових старшин, а нікому невдомех, якими передтим небачених охотників.

Загроза зростала. Нарешті на фронт до Бахмача було вислано частину Богданівського полку і якісь інші частини, але ці останні залишали майже в доколичних селах, а самі розбігалися. Звичайно, що одного курія Богданівців було замало, а вислати уже нікого було, «Кіш Гайданами», що формували тоді С. Петлюра, ще нічого з себе не уявляв. Розрахунок на популярність Симона Васильовича не полізся і кіш нараховував лише кілька сотень. До того було ажито Школу Хоружих (на Подолі) — 600 козаків свідомої молоді, але показалося, що ними треба було заступити другу дірку — провадити бої проти «військ совнаркому» в районі Харкова, опісля Полтави — Гребінки (рішачий бій).

Відчуваючи гостро небезпеку Перша Українська Військова Школа, що ністилася у Києві в будинку був. Константинівської Воєнної Школи на Печерську, ще на початку грудня постановила на зборах домогтися відправи на

фронт проти Москалів. Проти цього заявився був начальник школи старенький полковник Скориню, що козакам треба учитися в першу чергу, а не воювати.

Але, коли небезпека ставала все ближчою, то інспектор явас Д. Носенко, який був за виступом школи, що постанову козаків перевер, Скориню усунули і школу негайно кинули на фронт. Це були останні козаки. Наказ про виступ, ентузіастично зустрінутий юнаками, вийшов 24 січня і ми в страху за існування Центр. Ради і Уряду тогож дня залишили Київ і вирушили на Чернігівщину, звідки насувалися на Київ банди Муравйова.

Школа мала в своїй складі до 600 юнаків, з яких половина була у відпустці з причини різдвяних ферій, тому 25 грудня 1917 р. ми прибули в Бахмач у складі 300 душ. Крім

одного курія Богданівців ми встали тут ще якийсь Вільне Козацтво до 40 козаків і два примітивні бронепоїзти.

Всіма збройними силами України командував тоді полк. Калкан. Команду фронтом обійня сотник генерального штабу Дамян Носенко, призначений перед виступом школи на фронт начальником II на місці полк. Скориню. Начальником штабу фронту було призначено командира 3-ої козаської сотні штаб-капітана Боговського, а цілий штаб укомплектовано старшинами школи. В штабі тоді були сот. Гончаренко, хор. Бабій і інші.

Війна не могла носити фронтового характеру, тому

Потія доміани героїв під Крути. Похорони в Києві 10. III ст. ст. 1918 р.

Спогади колишнього юнака 1-ї Української військової школи ім. Б.Хмельницького Михайла Михайлика, проілюстрована фотографіями з похорон героїв Крут

Життя після Крут. Як склалася доля учасників січневого бою

Залишилися численні спогади учасників крутянських подій, у яких докладно описано, як вони відступали до своїх ешелонів, відстрілюючись на кожному кроці, як виносили вбитих, поранених і навіть кулемети.

Крім тих, хто потрапив у радянський полон, на полі бою загинули ще 10-12 юнаків, тіла яких забрали до Києва.

Зокрема, 1-ша сотня Допоміжного студентського куреня Січових стрільців (2-га сотня під Крутами не була), яка на початку бою мала у своєму складі 116 добровольців, повернулася до Києва у складі близько 80 осіб.

Майже половину сотні становили гімназисти 2-ї Української Кирило-Мефодіївської гімназії. Під Крутами загинуло лише восьмеро з них. Решта згодом взяли участь у боях із більшовиками на вулицях Києва, а потім у відступі українських військ на Полісся.

У лютому 1918 року один із цих гімназистів загинув на Київщині. Решта вже у березні повернулися до Києва, де ще за кілька місяців успішно закінчили гімназію. Більшість колишніх гімназистів після 1918 року обрала мирні професії та згодом працювали в еміграції інженерами, учителями, тощо. Лише кілька з них вирішили не миритися з радянським пануванням і розділили долю Армії УНР.

Зокрема, колишній учень 6-го класу Кирило-Мефодіївської гімназії Леонід Буткевич став старшиною Армії УНР, брав участь у багатьох боях із більшовиками. У 1921–1923 роках Буткевич перебував у таборах інтернованих у Польщі, а потім, закінчивши інститут, ще багато років жив і працював у Франції.

Призабута доля й організатора Студентського куреня, вихователя Володимирського Київського кадетського корпусу полковника Василя Сварика. Саме він був командиром куреня. Сотник Петро Омельченко, якого розстріляли більшовики під Крутами, очолював лише 1-шу сотню куреня. Саме Сварика привів її рештки до Києва, з'явився у розпорядження командира куреня Січових стрільців і потім зі своїми студентами та гімназистами брав участь у вуличних боях із червоногвардійцями на Подолі. Оскільки Василеві було близько 60 років, він був змушений залишитися в Києві. Та восени 1919-го, коли білогвардійці зайняли Київ, вони мобілізували старого полковника. Згодом Сварика опинився у Криму, де в грудні 1920 року був страчений радянськими каральними органами.

Саме **Аверклій Матвійович Гончаренко** (22.10.1890-12.04.1980) після втечі штабу зі станції Крути став фактичним керівником загону. На чолі з сотником юнаки та студенти заповзяті відстрілювались від ворога, а потім організовано відступали до ешелонів. Гончаренко був уродженцем с. Дощенки Лохвицького повіту Полтавської губернії, кадровим офіцером російської армії. Помер та похований на еміграції у США.

Досить цікаво склалася доля юнаків (юнkerів) 1-ї Української військової школи імені Богдана Хмельницького.

Зі старшого курсу 1-ї Української військової школи варто згадати сотника Армії УНР Якова Рябоконея-Рогозу-Розанова, який походив із міста Цибулів, що на Київщині. Відважний старшина 1919 року служив у 1-му Українському полку мор-

ської піхоти, а 1921-го взяв участь у Другому зимовому поході на чолі з Юрієм Тютюнником. Після розгрому рейду Тютюнника Яків Рябоконея-Рогоза-Розанів уникнув полону й після того ще два роки брав участь у партизанській боротьбі з радянською владою. Помер у Польщі 1937 року.

Інший представник старшого курсу поручик Іван Грушецький у часи Визвольних змагань працював стройовим командиром у Спільній юнацькій школі, що готувала старшин для Армії УНР. Потім висвятився у священника. Був парохом православної церкви на Волині. У вересні 1939 р., в перші дні окупації Волині радянськими військами, його схопили й кинули до в'язниці. Помер І. Грушецький у камері в серпні 1940 р.

7 березня 1921 року Симон Петлюра звернувся до командувача Армії УНР генерала Михайла Омеляновича-Павленка з таким листом:

«До мого відома дійшло, що в складі Української армії перебувають бувші юнаки 1-ї та 2-ї українських військових шкіл (хорунжих), що першими вступили в 1917 р. до українських старшинських, або українізувавши існуювавши тоді російські юнацькі школи (як от бувшу Константинівську), або повівши боротьбу за створення власних юнацьких шкіл, незалежно од існуювавших тоді російських.

Треба було мати велику мужність і готовність йти на жертву, щоби засвідчити свою відданість Батьківщині в боротьбі за незалежну Україну.

Юнаки згаданих шкіл виявили в цій справі великий активний патріотизм, ставши до лав рідного війська вже не покидали його. Не один з них кров'ю засвідчив честь українського вояки, а в боях під Крутами, на ст. Гребінка та в Києві, за захоплення Арсеналу вписав славну сторінку в історію боротьби за нашу державність.

Не покидали юнаки і далі рядів нашої армії, залишаючись по сей день в ній. Мною зауважено, що хоч багато з цих бувших юнаків перебуває на старшинських посадах і то не один рік, а більше, але з формального боку це становище їх не усталено, і вони, як раніш, так і на цей день не мають ще належних старшинських рангів.

Вважаючи таке становище не відповідним, пропоную Вам, з одержанням цього, на протязі трьох тижнів представити мені реєстр бувших юнаків 1-ї і 2-ї українських юнацьких шкіл (себто був. Константинівської і Збірної Української), перебуваючих в Армії УНР для надання їм першої старшинської ранги».

Наслідком звернення Петлюри було видання наказу військам УНР ч. 72 від 10 серпня 1921 року, яким усі колишні юнаки 1-ї та 2-ї Українських військових шкіл, котрі на той час служили в армії УНР, підносилися до старшинських звань.

Про декого з них варто розповісти докладніше.

Один з хлопців, який пролив кров у бою під Крутами, був **Митрофан Матвійович Швидун** (31.05.1896 – після 1941). Він народився у с. Монастирище Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Протягом війни за незалежність України він був поранений у ногу (під Крутами), ліве плече та мав перелом хребта. У 1919-1920 роках воював на панцирних потягах «Стрілець», «Вільна Україна» та «Кармелюк». У 1920–1930-і роки мешкав у Луцьку.

Чи не найвідомішим юнаком з 1-ї Української військової школи ім. Б. Хмель-

ницького є **Михайло Карпович Михайлик** (8.11.1897–1924). Він народився у легендарному селі Глodosи (нині Новоукраїнського району Кіровоградської області). З цього села на захист Української Народної Республіки пішли майже всі парубки та чоловіки. У 1920 році Михайло Михайлик дістав важке поранення, але не залишив лав війська, продовжуючи брати активну участь у боях. З 1921 року сотник Михайло Михайлик був керівником розвідного пункту Армії УНР у м. Сарни. Здійснював пересилку на радянську територію українських розвідників. Був автором докладних спогадів про бій під Крутами, опублікованих у 1932 році у Львові у часопису «Літопис Червоної Калини». Помер на серцевий напад у 1924 році, який, очевидно, був пов'язаний зі стратою у Харкові його друга та родича Семена Могили (також учасника бою під Крутами, про якого докладніше буде сказано нижче).

Слід згадати, що поміж колишніх учасників бою під Крутами було чимало лицарів «Залізного хреста за Зимовий похід і бої».

Це, зокрема, Володимир Дзюблик, Василь Коваленко, Іван Митрусь, Семен Могила, Михайло Бензик, Левко Прядько, Петро Франчук та інші. Михайло Бензик, Василь Коваленко та Петро Франчук служили старшинами у легендарному Кінному полку Чорних запорожців.

Вони вступили до нього, коли той лише створювався навесні 1918 року під назвою окремої кінної сотні 2-го Запорозького полку, і залишалися в його складі аж до 1923-го.

Микола Кривопуск і Гнат Мартинюк у 1920–1921 роках перебували в особистій охороні Головного отамана Симона Петлюри. Перший із них згодом став інженером і помер у 1970-му в США, другий став священником і загинув за невідомих обставин на Волині в 1943-му.

Багато хто з учасників бою під Крутами у 1920-ті роки здобув цивільний фах.

Так, Микола Кірічок закінчив гідротехнічний відділ Української господарської академії у Подебрадах (Чехія), згодом працював інженером у Варшаві. Василь Коваленко також закінчив Українську господарську академію і став інженером-хіміком.

Один із крутян Сергій Захвалінський, уродженець міста Носівка на Чернігівщині, здобув фах інженера, але потім за контрактом служив офіцером у польській армії. Ще в 1920-му, коли був старшиною Кінного полку імені Максима Залізняка, він уславився тим, що на чолі кінного роз'їзду з шаблею наголо взяв у полон цілу роту червоних солдатів.

Останній з учасників бою під Крутами – колишній юнак старшого курсу 1-ї Української військової школи та сотник Армії УНР **Василь Дзюблик**, прожив 94 роки та помер 14-го липня 1987 року у с. Клівленді (США).

Герой Крут, який обрав свободу (Семен Могила)

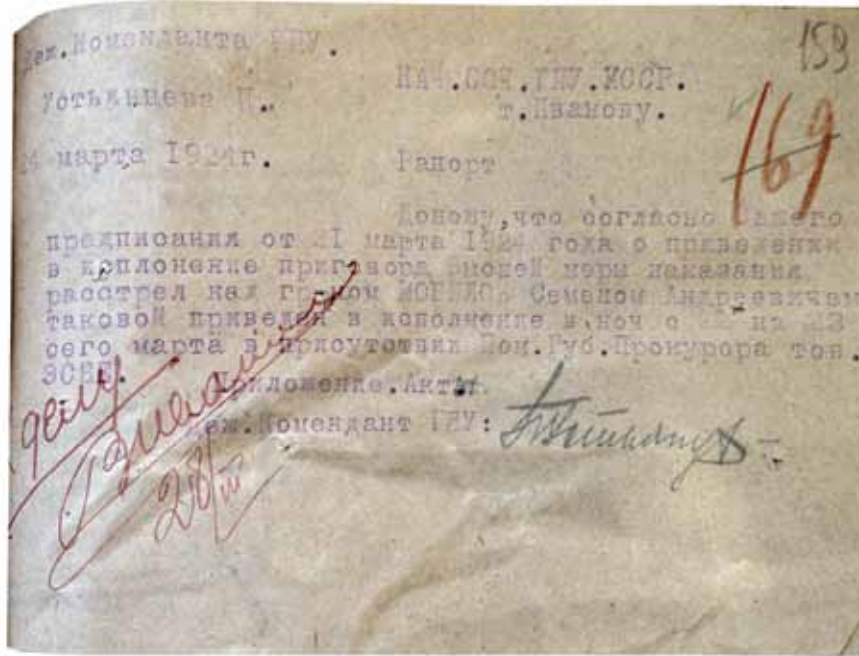
2 січня 1923 року на радянсько-польському кордоні, у містечку Судилкові під Ізяславом, прикордонниками було затримано кілька перебіжчиків та контрабандистів з Польщі. У більшості це були прості малограмотні люди, але увагу прикордонників привернуло двоє порушників з розумними обличчями. Один – молодий чоловік зі стильним пробором та модно підстриженими вусами на чистому обличчі, одразу справляв враження колишнього офіцера. Другий – ще хлопчик, був типовим гімназистом, який перервав навчання через завірюху війни. Чоловік дивився сміливо, відкрито та якимось по-доброму, проте хлопчик виглядав збентеженим. Уся група була одразу відправлена до місцевого відділку ДПУ, де хлопчика, Івана Вишнівського, одразу «розкололи». Він зізнався, що є резидентом польської розвідки. Той, який виглядав офіцером, довго заперився та відмовлявся розмовляти зі слідчими. Лише 11-го січня він теж зізнався, що є резидентом української розвідки. Він назвав своє справжнє ім'я – Семен Могила, старшина Армії УНР. Хоч затримані й відмовлялися повідомляти подробиці свого візиту в Радянську Україну, керівництву Правобережного округу ДПУ УСРР у Києві стало одразу зрозуміло, що на кордоні було спіймано непересічних шпигунів. Відтак, було наказано негайно відправити обох затриманих до Києва. Під посиленою охороною. Бо, як повідомляв завідувач прикордонного відділку ДПУ, затримані «являються весьма серьезными арестованными, и склонны к побегу. А по сему прошу принять во внимание и усиленную охрану над ними».

Та даремно волинські та київські чекісти раділи, що їх нагородять за викритих шпигунів. Як виявилось, керівництво ДПУ УСРР чекало на резидентів майже з «розпростертими обіймами», і було відверто засмучено спритністю прикордонників...

Семен Андрійович Могила був одним із героїв Армії УНР. Під час арешту йому було всього 24 роки. До 1917 року Семен працював регістратором у сільському управлінні в себе на батьківщині – у містечку Рівному Єлісаветградського повіту Херсонської губернії. Коли юнак дізнався про організацію Центральної Ради, про появу перших національних військових формувань, він поїхав до Києва та вступив на навчання до 1-ї Української військової школи ім. Б.Хмельницького. У школі Семен Могила зустрівся зі своїм другом та двоюрідним братом – Михайлом Михайликом, з яким потім вони не раз ділили долю та недолю.

Фото С. Могили 1923 року
(з архівно-слідчої справи)

Репорт про страту С.Могили у харківській в'язниці

За зразкову поведінку та успіхи у військовому навчанні Семен Могила незабаром став бунчужним свого курсу. Коли ж наприкінці 1917 року 1-а Українська військова школа ім. Б.Хмельницького виступила на охорону державного кордону в районі ст. Доч, Могила вже командував юнацькою чотою – 30-ма завзятими хлопцями.

Двоюрідний брат Семена Михайло Михайлик став автором найповніших мемуарів про легендарний бій під станцією Крути, який стався 29 (16) січня 1918 року. Серед інших згадує мемуарист і бунчужного Семена Могили. Той напередодні бою очолював розвідку, яка на паротязі вирушила у бік червоних військ та навіть захопила кількох полонених. Під час відступу з поля бою під Крутами Семен Могила попідкувався, аби було винесено усіх поранених хлопців з його сотні. Зокрема, за допомогою Могили було винесено пораненого в ногу юнака Митрофана Швидуна.

Після перемоги над більшовиками навесні 1918 року Семена Могили було призначено скарбничим військового коменданта м. Липовець. Наприкінці того ж року він повернувся до містечка Рівне на Херсонщині, де сформував власний партизанський загін, який впродовж 1919 року активно боровся проти радянської влади, та, зокрема, винищував продовольчі загоны.

Навесні 1920 р. у складі куреня Низових Запорожців, сформованого у м. Глодоси Лісаветградського повіту Херсонської губернії, влився до складу Армії

УНР, яка рейдувала під час Першого Зимового походу. У цьому курені У 1920–1921 рр. служив у 1-й Запорізькій та 6-й Січовій дивізіях Армії УНР. З 15.05.1921 працював у Повстансько-Партизанському штабі Ю.Тютюнника. Влітку був висланий на Херсонщину для організації антирадянського повстання. Але коли Могила прибув на батьківщину, органам ЧК вдалося виявити українське підпілля на Херсонщині та знищити його. Відтак, Могила намагався організувати новий партизанський загін, а коли це не вдалося, переховувався у селян с. Глодоси.

У травні 1922 року Семен Могила повернувся до Польщі, де склав докладний звіт про свою роботу на Півдні України розвідному відділу Генерального штабу УНР. Потому розвідникові було надано відпочинок, і він виїхав до Сарн, де мешкав Михайло Михайлик. Брати радо зустрілись та домовились жити разом. Але цьому перешкодив новий наказ... Могили пропонувалось знов вирушити на Радянську Україну. У ніч з 27 на 28 жовтня 1922 року він спробував перетнути кордон, але натрапив на радянських прикордонників. У перестрілці Семена було поранено в ногу і йому довелося повернутись до Сарн.

Тим часом у «високих колах» української еміграції сталися такі події. Влітку 1921 року поміж Симоном Петлюрою та Йосипом Тютюнником намітився розкол. Однією з головних причин, що призвели до цього, було те, що Генеральний штаб УНР та військове оточення Головного отамана почали підозрювати Повстансько-партизанський штаб у фактичній роботі на користь більшовиків. На цю думку керівництво УНР наштотхнув той факт, що в окупованій більшовиками Україні почалися масові арешти керівників та рядових членів підпілля. У Генеральному штабі УНР стали підозрювати, що значну роль у провалі українського підпілля відіграли перевертні – особи з оточення Ю.Тютюнника, переверовані радянськими каральними органами.

Остаточо стосунки поміж Петлюрою та Тютюнником розладилися після трагічного завершення Другого Зимового походу. Проте, до деяких активних старшин з Партизансько-повстанського штабу ще зберігалася довіра. Але й вона похитнулася наприкінці 1922 року.

У листопаді 1922 року радянським каральним органам завдяки своїм агентам-перевертням вдалося зліквідувати Волинську повстанську армію – потужне партизанське з'єднання, створене на Житомирщині. Фактичними його керівниками були сотник Панас Петрик та військовий лікар Василь Груntenко. Обидва вони брали участь у Другому Зимовому поході, після поразки якого вирішили залишитись для партизанської боротьби на батьківщині. Перший урятувався під час розгрому Волинської групи Ю.Тютюнника під Базаром, а другий уцілів після розбиття Подільської групи М.Палія-Сидорянського під с. Авратин. Користуючись з масової підтримки селян, Петрику та Груntenку вдалося створити кілька партизанських загонів, які ще взимку 1921-1922 років почали нищівну боротьбу з більшовиками. Керівництво Волинської повстанської армії надіслало своїх представників до Польщі, аби повідомити про своє існування. Але там, серед вояків армії УНР, провідники ВПА було обмовлено... Як грім серед ясного неба пролунала заява М.Палія-Сидорянського, що, мовляв, Василь Груntenко – зрадник, який перекинувся на бік більшовиків.

Та партизанські керівники не впадали у відчай, і продовжували провадити боротьбу на власний розсуд. Для С.Петлюри та його оточення заява одного з найавторитетніших тютюнківців – М.Палія-Сидорянського, теж виявилася дивною. Відтак, С.Петлюра наказав потайки від усіх направити до Волинської повстанської армії свого представника. Та доки тривало з'ясування ситуації, Волинська повстанська армія була викрита. Василь Груntenко та більшість її членів була зраджена та потрапила до рук ворога. Правда, для більшовиків і тут трапилася несподіванка. Панас Петрик зі своїм начальником штабу, Лукою Костюшом, вступив у двобій з 5-ма чекістами, та, як потім керівництво ДПУ УСРР звітувало до Москви, користуючись зі своєї «фантастичної сили», зміг усіх їх розкидати та вирвався з пастки. Прибувши до свого загону, Петрик з Костюшом негайно вирушили убік Польщі, по дорозі розбивши виставлений заслон. Прибувши на територію Польщі, Панас Петрик склав докладний звіт С.Петлюри, з якого почала остаточно з'ясуватись діяльність перевертнів з Повстансько-партизанського штабу.

Аби розставити всі крапки над «і», треба було перевірити вартість тютюнківської агентури, яка залишилася в Радянській Україні. Перш за все йшлося про колишнього сотника Армії УНР Дашенка. Учасник Другого Зимового походу, той у середині 1922 року легально повернувся на батьківщину за радянською амністією. Та... також цілком легально влаштувався викладачем до Харківської школи Червоних старшин. Для Генерального штабу УНР це виглядало більш ніж дивним, але для Партизансько-повстанського штабу чомусь цілком законним.

Забігаючи наперед слід сказати, що Дашенко був агентом-перевертнем, і під псевдонімом Орловський працював на чекістів. Але його треба було перевірити. Відтак, до Харкова «на зв'язок» з Дашенком було делеговано досвідченого воюючого та партизана Семена Могили. У допомогу Семену було дано від польського розвідного відділу Генерального штабу юнака Івана Вишнівського – уродженця м. Полонне, який добре орієнтувався на місцевості.

До самого кордону Могили та його супровідника проводжував Михайло Михайлик. На кордоні брати попрощалися. Назавжди. Мине ще кілька годин, і обох розвідників затримують радянські прикордонники... Цікаво, що захоплення за це вони так і не дістали, бо, як виявилось згодом, зіпсували плани керівництва ДПУ УСРР.

Справа в тому, що радянські каральні органи за допомогою Дашенка налагодили «оперативну гру» з генштабом УНР та розвідчим відділом польського Генштабу. Керівництво ДПУ УСРР знало, що на Радянську Україну має прийти спеціальний агент. Воно планувало «довести» його до Дашенка, «злити» через агента дезінформацію для української та польської розвідки, та відпустити його до Польщі. Арешт Семена Могили прикордонниками зіпсував ДПУ УСРР усю операцію. Відтак, залишався лише один шлях – спробувати перевербувати заарештованого резидента. Але, згідно спецповідомлення від 20-го січня 1923 року, Могила був непридатний до цього. Ось що повідомляли київські чекісти харківському керівництву:

«1) арест МОГИЛЫ и ВИШНИЦКОГО произведен на границе; арестованные прошли (прежде чем были доставлены в ПП ГПУ) несколько инстанций, в силу чего гарантий за абсолютную законспирированность их ареста быть не может.

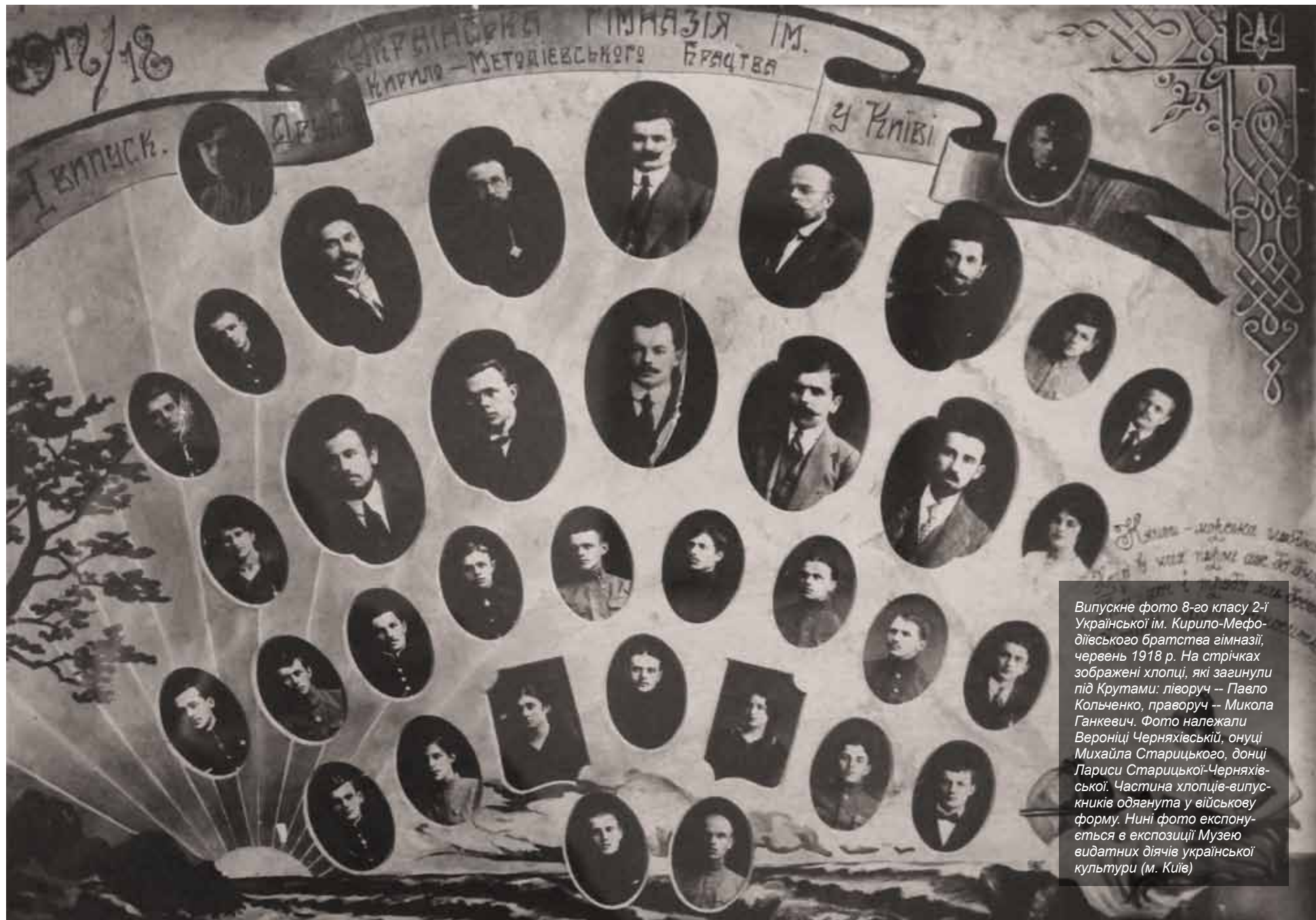
2) Могила в настоящее время содержится под строгой изоляцией при ПП ГПУ. Вопрос о его использовании разрешен нами в отрицательном смысле, ввиду того что как субъективная оценка МОГИЛЫ, так и объективные данные не говорят в его пользу и не дают никаких гарантий за честность и искренность его работы в нашу пользу.

3) Обстановка дела абсолютно не требует непосредственного участия в нем самого МОГИЛЫ и таковой может быть совершенно безболезненно заменен нашими секретными сотрудниками, как по Киеву, так, тем более, по Харькову». Отож, київські чекісти радили своєму керівництву видати за Семена Могили свого співробітника. І цей план дійсно міг би спрацювати, якби Могила виказав паролі та явки, які він знав крім квартири перевертня Дашенка.

Та Семен виявився «міцним горішком». У Києві від нього більше нічого не добули. У середині лютого 1923 року спецконвою його привезли до Харкова. З Могилою кілька разів особисто зустрічався заступник голови ДПУ УСРР Всеволод Балицький. Намовляв перейти на бік радянської влади, а взаємін обіцяв «золоті гори». Та з тих обіцянок нічого не виконав. Навіть білизну та постіль в'язнев не видав, хоч обіцяв зробити це під час однієї з зустрічей. Напевно, Семен Могила вперто опирався, отож навіть дрібних послаблень у режимі ув'язнення від чекістів не дочекався. Намагалися зламати його за допомогою родичів. Як виявилось, рідний брат Семена був комуністом і працював в Оренбурзі редактором місцевої газети «Звезда». Він написав Семену Могили листа, де намовляв покаятися перед радянською владою та просити у неї прощення. Та на незламного старшину Армії УНР це теж не подіяло.

24 серпня 1923 р. справу С. Могили було передано на розгляд надзвичайної сесії харківської губернської судової палати. Вона засудила його до страти.

Але на цьому історія не закінчилася. Семен Могили чомусь не стратили одразу. Ще понад пів року він провів у камері смертників харківської в'язниці. Напевно, намовляли покаятись, перейти на бік радянської влади, обіцяли свободу. Та ця свобода була б досить умовною у радянському середовищі. Ані фізично, ані духовно Семен Могила не міг жити в Радянському Союзі. Героя Крут Семена Андрійовича Могили було розстріляно у Харкові у ніч з 22 на 23 березня 1924 року.

Випускне фото 8-го класу 2-ї Української ім. Кирило-Методіївського братства гімназії, червень 1918 р. На стрічках зображені хлопці, які загинули під Крутами: ліворуч -- Павло Кольченко, праворуч -- Микола Ганкевич. Фото належали Вероніці Черняхівській, онуці Михайла Старицького, донці Лариси Старицької-Черняхівської. Частина хлопців-випускників одягнута у військову форму. Нині фото експонується в експозиції Музею видатних діячів української культури (м. Київ)

Вихованці 2-ї Української ім. Кирило-Мефодіївського братства гімназії, які навчались у ній у січні-червні 1918 року¹

8-й клас:

Баталін Михайло
Бляхарський (Бліхарський) Володимир (галичанин)
Бровкін Михайло
Буткевич Феодосій, 1898 р.н.
Ваньчик Михайло, 1897 р.н. (галичанин)
Гіба Юліан, 1897 р.н. (галичанин)
Гуляницький Костянтин, 1897 р.н.
Дзундза Володимир, 8-й кл. (галичанин)
Дрюченко Неоніла, 1900 р.н.
Журбицький Костянтин, 1898 р.н.
Зубрицький Ігнат, 1897 р.н. (галичанин)
Іванина Нестор, 1894 р.н. (галичанин)
Карван Іван, 1893 р.н. (галичанин)
Карван Костянтин, 1896 р.н. (галичанин)
Король Роман, 1897 р.н. (галичанин)
Лоський Ігор, 1900 р.н.
Лопухович Петро, 1900 р.н.
Мельник Галина, 1899 р.н.
Овчаренко Марія, 1898 р.н.
Педа Андрій (галичанин)
Решетилівич Василь (галичанин)
Сушницький Онуфрій
Степаненко Богдан
Черняхівська Вероніка, 1900 р.н.
Величко Микола, 1895 р.н.
Загинули:
Ганкевич Микола, під Крутами
Кальченко Петро, під Крутами
Дубницький Юрій, під Ракитним

7-й клас²:

Бакало (Бокало) Іван
Волошинов Костянтин
Віденко Ілля
Кутовий Микола
Кавчарина Наталя

Позлацька Марія
Савчук-Соломаний Федось
Тарасенко Марія
Тисячний-Палічко Костянтин
Чарковський Михайло (галичанин)
Юричко Степан (галичанин, примітка:
«Різдво – убитий»)
Загинув під Крутами:
Піпський Георгій

6-й клас:

Безсмертний Петро
Босайчук Іван
Балай-Чернова Наталя
Буткевич Леонід
Вітвицький Володимир
Глібовська Варвара
Гнаткевич Василь (загинув під Крутами)
Грінчак Юрій
Курило Михайло (примітка: «здав у 1918 р.
екстерн за 8-й кл.»)
Качинський Вячеслав
Лукасевич Лев
Лях Федір
Любинська Марія
Мазур Ілля
Несторук Надія
Сенецька Надія
Симиренко Іван
Соколовський Андрій (загинув під Крутами)
Сорокевич Володимир
Стефанський Еразм
Терновський Євген (загинув під Крутами)
Токарський Михайло
Цимбал Віктор
Чередніченко Кость
Чупринка Іван
Шимюк Дмитро

Зміст

Крути	3
Українсько-більшовицька війна	4
Київські вуличні бої	7
Визволення країни	10
Бій під Крутами	11
Життя після Крут. Як склалася доля учасників січневого бою	30
Герой Крут, який обрав свободу (Семен Могила)	33
Вихованці 2-ї Української ім. Кирило-Мефодіївського братства гімназії, які навчались у ній у січні-червні 1918 року	40

¹. Список складено Ольгою Кірієнко на підставі матеріалів фонду 2-ї Української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства (зокрема: Державний архів м. Києва, ф. Р-332, оп.1, спр.26, арк.70, 72)

². Дані про учнів 7-го класу виявлені неповні

Національний військово-історичний музей України
Чернігівська обласна державна адміністрація

Текст, пошук та підбір ілюстрацій:

Ярослав Тинченко, кандидат історичних наук, заступник
директора Національного військово-історичного музею
України

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного
військово-історичного музею України 15 січня 2018 року,
протокол №1.

Крути: 100 років подвигу, 1918–2018 / Упор. Тинченко Я.Ю.
– Чернігів: **...видавництво...**, 2018. – 48с.

Видавництво ...